

Opponensi vélemény Szívós Mihály: „A jelaktusok elmélete” c. akadémiai doktori
disszertációjáról

In media res kezdve véleményemet, előjáróban idézek egy mondatot a disszertációból. „A tudomány világában – mondja a disszerens – a doktori védés lebonyolítását és a benne előforduló *jelaktusokat* szabályzat rögzíti” (p. 112.).

Ebben a mondatban van egy tévedés. A Doktori Tanács valóban pontosan és kimerítően szabályozza a védés lebonyolítását, de csak azt, s nem a benne előforduló jelaktusokat, vagyis nem az annak keretében esetleg előforduló nem-verbális akciókat, melyeket a jelölt jelaktusoknak nevez. Más szóval a doktori szabályzat magát a procedúrát szabályozza, ezen belül sok egyéb mellett természetesen azt is, hogy a résztvevőknek milyen *beszédaktusokat* kell végrehajtaniuk. Például az opponenseknek explicite (szóban!) nyilatkozniuk kell arról, hogy javasolják-e a disszertáció vitára bocsátását, elfogadják-e a jelölt választát, stb. Vagyis a procedúra részeként előírás-szerűen végre kell hajtaniuk az elfogadás, az ajánlás, a javaslattevés aktusát. Ezek kísérőjeként végrehajthatnak *jelaktusokat* is, de ezek nem részei a procedúrának, nem járulnak hozzá az eljárás érvényességéhez, és semmilyen előírás vagy szabály nem vonatkozik rájuk. A bólogatás, integetés, taps, és hasonlók, nem helyettesíthetik, de nem is egészítik ki a procedúra megvalósulásához szükséges beszédaktusokat. Ez nagyon sok szigorúan szabályozott, formalizált, hivatalos eljárásra igaz. Persze van sok olyan eset, amikor viszont a jelaktus végrehajtása esszenicális a procedúra lebonyolításához, vagyis nélküle az meg sem valósulhat. Nyilván az Úrfelmutatás nélkül nincs szentmise.

Vegyük úgy, hogy a disszertációból vett fenti mondat idézésének és kommentálásának metanyelvi funkciója volt, hiszen a védés kontextusában a védési procedúrát szerettem volna jellemezni. Ezt azért tehettem, mert magam is a verbális nyelv eszköztárát használtam, s

nyelvünkben inherensen benne van a metanyelvi használat lehetősége, sőt nyelvünk nemcsak önmaga metanyelve lehet, hanem minden más kommunikációs eszköze, megnyilatkozása és jelaktusé is. Ennek más összefüggésben meglesz a maga jelentősége.

Ezek után rátérnék az érdekesebb kérdésekre.

Megemlítem, hogy Szívós Mihálynak az MTA doktora cím elnyeréséért benyújtott disszertációja korábban könyvként megjelent a Magyar Szemiotikai Társaság és a Loisir Könyvkiadó kiadásában (Budapest, 2014).

Mielőtt ismertetném bírálatomat, szeretném előre leszögezni, hogy a művet érdemes munkának tartom, s javaslom nyilvános vitára bocsátását. Ezt azért jelzem előre, mert a szerző fő mondanivalóját, mely a jelaktusok osztályozásából és rendszerezéséből áll, s melynek kifejtése a könyv legfontosabb célkitűzése, pozitíve értékelem, márpedig a könyv *disszertációként* való megítélése szempontjából ez a lényeges. Ugyanakkor van néhány komolyabb kritikai megjegyzésem, mely nem e mondanivaló magvát, hanem annak elméleti környezetét és a részleteket érinti, ám nem hagyható említés nélkül, s bővebb tárgyalást igényel. Annál is inkább, mert szélesebb közönségnek szánt, előzőleg már publikált munkáról van szó.

A disszertáció fő célja – mint már jeleztem is – a jelaktusok elméletének „részletes kidolgozása” és „rendszeres kifejtése”, mely – önértékelése szerint – „nemzetközi viszonylatban is teljesen új” (p. 16.). Kutatását a Peirce – Morris hagyományon belül helyezi el.

Jelaktuson a jelekkel vagy a jelek segítségével végrehajtott cselekvést érti, amelynek fogalmát a „beszédaktus” Austin-féle fogalmának ihletésére alkotta meg, folytonos (kissé túlfeszített) polémiában az ihlető elmélettel, vagyis a beszédaktus elmélettel, és annak fő képviselőivel, Austin-nal, Strawson-nal és Searle-lel.

Bővebb meghatározása úgy hangzik, hogy „egy jelaktus, amelyet egy jelhordozót bevonva hajtanak végre [...], valamilyen cselekvésre, tette, vagy attól való tartózkodásra, a magatartás módosítására vagy tudatos folytatására ösztönöz, valamilyen helyzet beállítására, módosulására, elmúlására figyelmeztet, és valamilyen állapot fenntartására vagy megváltoztatására törekszik, vagy figyelmeztet” (25). A meghatározás elég bő, mégis szűknek látszik, hiszen nem elég hangsúlyos benne a kommunikáció mozzanata, vagy a mások tudatára való hatás aspektusa, illetve az a szempont, hogy a jelek, illetve a jelekkel való cselekvések révén sokszor új valóságot hozunk létre.

Mindenesetre e meghatározásból kiindulva a jelölt számos új fogalom bevezetésére és újradefiniálására vállalkozik szabatosan és célszerűen. (Ilyenek a jel, jeltárgy, jelhordozó, jelviszony, stb. fogalmai, bár megjegyzem, a „jelentéssel” – ahhoz képest, hogy ez a fogalom hagyományosan milyen komplex problémákat rejt magában – elég mostohán bánik.) Emellett jelaktus-elméletének központi részét a jelaktusok osztályozása alkotja, melyet jól megválasztott kritériumok alapján a kívánt alapossggal dolgoz ki. Így tehát – s ez magából a dolog természetéből is következik – főleg a definíció, a fogalomalkotás, a logikai felosztás, nem pedig az érvelő diskurzus eszközeivel él. Más szóval nem állít fel tételszerűen megfogalmazható hipotéziseket, melyeket aztán érvek és ellenérvek ütköztetésével támasztana alá.

Mindez a könyv egészét tekintve nem jelenti, hogy a szerzőnek ne legyen egy központi tétele, mellyel meg kívánja indokolni a jelaktus-elmélet megalkotásának szükségességét. Ez a szövegben többféleképpen is felbukkan, a lényege pedig tudományelméleti síkon megfogalmazva az, hogy a szemiotikát és a szemiotikának azt a részét, mely a jelaktusokat tárgyalja, a lehetőségek határáig függetleníteni kell a nyelvvel foglalkozó tudományoktól, így a nyelvészettől, a nyelvfilozófiától, de a logikától is. Ennek részét alkotja az a követelmény, hogy a jelaktus-elméletet a lehetőségek határáig függetleníteni kell attól az elmélettől, melynek ihletésére létrejött, vagyis a beszédaktus-elmélettől, s attól a másik előzményétől is, melyet a

kommunikatív cselekvés elméletében ismerhetünk fel. Ahogyan a szerző a hatvanas-hetvenes évek divatos kifejezését használva kijelenti, fel kell tehát szabadítani a szemiotikát a „nyelvészeti imperializmus” alól (p. 31.).

Mindennek tárgyi síkon az felel meg, hogy a jelaktusok önálló realitást képviselnek, vagyis önmagukban, saját jogukon vizsgálándók, s nem magyarázandók vagy magyarázhatók a beszédaktusokkal, különösképpen pedig az emberi cselekvés általános jellemzőivel összefüggésben.

Ezekben a tárgyi és tudományelméleti síkon megfogalmazott követelményekben számos elismerhetően jogos elem van. Megfontolást igényel például a szerző következő kijelentése: „a szemiotika nem filozófiai diszciplína, és nem is a nyelvészet része, hanem önálló elméleti tételrendszerrel, saját belső felosztással, önálló vizsgálati területekkel rendelkező, kidolgozott elméleteket magába fogadó tudomány” (p. 35.). Hogy a szemiotika filozófiai diszciplína-e vagy sem, s hogy része-e a nyelvészetnek (illetve megfordítva, a nyelvészet része-e neki): ez folytonos vita tárgya, s egy adott perspektívától függő álláspont kérdése. A mondat a szerző álláspontját fejezi ki, mely abszolúte tiszteletben tartandó (miközben meggondolandó Umberto Eco álláspontja is, aki szerint filozófiai diszciplínáról van szó, illetve még mindig figyelembe veendő a strukturalistáké, akik szerint a szemiotika és a nyelvészet így vagy úgy, de szorosan összefüggnek egymással).

Egy megismerési terület önállóságához való hozzájárulás mindenesetre jogos és méltánylandó törekvés.

Néha azonban a szerző e törekvésében túlfeszíti a húrt. S itt kezdődnek kritikai észrevételeim.

Mindenekelőtt megemlítem, hogy indokolatlanul nagy teret szentel „a jelaktusok felismerését gátló elméleti szemiotikai és szemléleti akadályoknak” (p. 30.). Bizonyára vannak

ilyenek, de az nem állítható, hogy amit a könyv „jelaktusnak” nevez, azt kétezer év óta senki sem ismerte fel. Ellenkezőleg! Ahogyan mondani szokás, már a görögöktől kezdve régóta tárgyalt jelenség, hogy jelek alkalmazásával is hajtunk végre cselekvéseket. Csak a példa kedvéért említem meg, hogy a felvilágosodás nagy gondolkodói – Vico, Maupertuis, Condillac, Diderot, Rousseau – kiemelten foglalkoztak e témával, s hatalmas örökséget hagytak ránk. (Emlékezzünk Idanthysos szkíta király és Dareiosz esetére, melyet egymástól függetlenül Vico és Rousseau is feldolgozott, azt a tanulságot vonva le, hogy a jelekkel való közlés hatásosabb minden szóáradatnál.) A kérdés csak az, illetve az volt, hogy mennyire érdemes vagy lehetséges ezt a jelenséget egy összefüggő, formális elmélet keretében tárgyalni.

Azok között az akadályok között, melyeket a szerző szemiotikai és szemléleti akadályokként nevez meg, többek között a következők szerepelnek: „a kommunikációelméleti, cselekvéelméleti, beszédaktus-elméleti, szemiotikai és általános filozófiai szempontok keveredése”, „a kommunikáció elemzésének túlsúlya”, a szavak jelként való felfogása, a „nyelvi imperializmus”, a bioszférában megfigyelhető jelalkotás és jelalkalmazás figyelmen kívül hagyása, „a filozófiai cselekvéelmélet mértéktelen kiterjesztése”. Mindez a szerző szerint nagyrészt „a szemiotika nyelv-centrikus felfogásának” (p. 33.) köszönhető, ami miatt a nyelvtudományok „deszemiotizálását” (p. 34.) javasolja, vagyis azt, hogy szüntessük meg a „túlzott szemiotizálást”, amely „hozzájárult mind a nyelvészeti, mind a nyelvfilozófiai, mind pedig a szemiotikai redukcionizmus virágzásához” (p. 34.).

Úgy vélem, hogy az a veszély, melyet ezek az akadályok valaha okoztak vagy még mindig okozhatnak, el van túlozva. Anélkül, hogy a felsorolt akadályok közül mindegyikre kitérnék, hadd tegyek néhány megjegyzést.

Kérdés, miért kell a nyelvtudományokat „deszemiotizálni”. A szerző árnyképet üldöz, hiszen a rengeteg irányban kiterjedő nyelvészeti szakirodalomban alig esik szó a szemiotikáról

és a jelekről. (Ezt persze nem feltétlenül a nyelvészet mentségére vagy dicsőségére mondom.) Még inkább ez mondható el a nyelvfilozófiáról, ezen belül az analitikus nyelvfilozófiáról.

Nem látom, miben áll a filozófiai cselekvésemélet *mértéktelen* kiterjesztése. Sőt jelen könyvnek sem ártott volna, ha a szerző az általa vizsgált tárgyra kissé jobban kiterjeszti a filozófiai cselekvéseméletet, vagyis kissé jobban figyelembe veszi azt, hiszen amennyiben a jelaktus cselekvés, és amennyiben a cselekvés fogalma alá esik, akkor akként kell elemezni. A cselekvéstől pedig elválaszthatatlan az intencionalitás. A cselekvéseket általában intencionális jellegük teszi cselekvéssé, megkülönböztetve őket a tisztán kauzálisan leírható eseményektől. Egy cselekvés azonosságát pedig az az intencionális tartalom határozza meg, amellyel leírjuk. A könyvből viszont hiányzik a jelaktusok intencionális elemzése, vagy legalábbis az utalás arra, hogy egy ilyen elemzés egyáltalán hogyan végezhető el.

A nyelv-centrikussággal szembeni polémiairól mondjunk annyit, hogy ez a nyelv és a többi jelrendszer (illetve a cselekvés terminusaiban beszélve, a nyelvi aktusok és a jelaktusok) közötti prioritási viszonyokra vonatkozik. A nyelv prioritása mellett igen erős tudományos és filozófiai érvek szólnak. Itt csak a korábban említett, a nyelvben inherensen benne rejlő metanyelvi funkciójára utalok.

A disszerens a maga ellentétes nézetét alátámasztandó az evolúcióra és a fejlődépszichológiára hivatkozik, kijelentvén, hogy a jelaktusok mind az evolúció, mind a gyermek fejlődése során korábban jelennek meg, mint a beszédaktusok. Itt minimum arra lenne szükség, hogy az evolúciós elméletek köréből, az antropogenezisre vonatkozó kutatásokból, s persze a gyermekpszichológia területéről jól megalapozott tényeket és hipotéziseket hozzon fel. Egyben számot kellene vetnie olyan, magukat szilárdan tartó hipotézisekkel és az azok mellett szóló tényekkel, mint amilyen a chomskyánus innáta-hipotézis, amely szerint a nyelvi képesség fajspecifikus, genetikailag rögzített tulajdonsága az embernek. Ez utóbbi fényében fel sem merül, hogy a nyelvi jelek és a többi jel alkalmazása valamiféle időrendben követné egymást.

Közbevetem: ha már szót ejtettem a felvilágosodás nagy gondolkodóiról, a disszerens könnyen hivatkozhatna rájuk, saját nézetének védelmében. Például Vicónak jól kidolgozott elmélete van arról, hogy a „heroikus nyelv” (címer, zászlók, stb. nyelve) történetileg megelőzte az „episztoláris” (vagyis a verbális) nyelvet.

Történeti kitekintései során a szerző számos bíráló megjegyzést tesz arról, hogy különösen a kanti és neokantiánus hagyomány mennyire torzító hatással van a szemiotikára. Nehéz ezt a bírálatot érteni, mert egyrészt annyira bonyolult, sok irányba mutató és sok irányban folytatható hagyományról van szó, melyet nem lehet így sommásan megbélyegezni, másrészt pedig Kant, ha már szóba került, egy pár méltató szót is érdemelt volna egészen úttörő szemiotikai rendszerére való tekintettel, melyet antropológiájának részeként dolgozott ki. Egyébként a neokantiánusok közül legalább Cassirer, „A szimbolikus formák” szerzője, ugyancsak érdemelt volna egy pozitív említést.

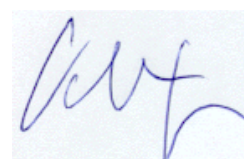
Azok közül a kijelentések közül, melyeket Szívós a filozófia nagy klasszikusainak szentel, a legfurcsább Hegelről szóló mondata. Bár a disszertáció kontextusában ennek nincs különösebb jelentősége, nehéz megállnom, hogy ne idézzem: „A XIX. század második felében a hegeli abszolútum pozíciója olyan hamar elolvadt, mint jéghegy a meleg tengervízbe érve” (p. 207.). Csak annyit jegyeznek meg, hogy e metafora nem szól semmiről, hiszen nem volt olyasmi, hogy „hegeli abszolútum”. Hegel az „abszolút szellemről” beszélt, mely az összemberi kultúra fejlődésének legmagasabb foka, s a művészetet, a vallást és a filozófiát foglalja magában. Nyilván nem itt a helye a hegeli szellemfilozófia további magyarázatának.

Nem szaporítom tovább kritikai észrevételeimet. Mint említettem, ezek nem a disszerens fő mondanivalóját kérdőjelezik meg, bár a könyv számos fejezetét érintik. Ha hagyományosan benyújtott disszertációt tartanék a kezemben, a szokásoknak megfelelően azt ajánlanám, hogy a kézirat publikálásakor a szerző vegye ezeket figyelembe. Mivel megjelent

könyvről van szó, csak azt tudom mondani, hogy egy kívánatos második kiadás esetében a könyvet alaposan át kell dolgozni.

Mindamellett megismétlem, hogy a bevezetőben elmondott pozitív értékelésem alapján melegen ajánlom a disszertáció nyilvános megvitatását.

Budapest, 2019, október 15.

Kelemen János

az MTA rendes tagja